REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 13 | ISSUE - 8 | MAY - 2024

भारतातील अस्थिव्यंग आणि अंध दिव्यांगांची सद्य:स्थिती व आव्हाने

कु. श्रद्धा काळुराम काटे
संशोधक विद्यार्थिनी, बाबुरावजी घोलप कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
नवी सांगवी, पुणे.

पीएच. डी. मार्गदर्शिका
डॉ. क्रांती सुहास बोरावके
सहयोगी प्राध्यापिका , बाबुरावजी घोलप कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
नवी सांगवी, पुणे.

प्रस्तावना:

भारतात, दिव्यांग व्यक्तींना बहुआयामी आव्हानांचा सामना करावा लागतो, विशेषत: जे अंध आहेत किंवा अस्थिव्यंग आहेत. कायदेविषयक प्रयत्न आणि वाढती जागरूकता असूनही, समाजात मुख्य प्रवाहात त्यांची सर्वसमावेशकता एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. भारतातील दिव्यांगत्व ही सार्वजनिक आरोग्य आणि सामाजिक समस्या आहे. विविध दिव्यांगांमध्ये, अस्थिव्यंग आणि अंध दिव्यांगांचे प्रमाण खूप आहे. सदर संशोधन लेख भारतातील अस्थिव्यंग आणि अंध दिव्यांग असलेल्या व्यक्तींची सद्य:स्थिती व त्यांच्या समोरील आव्हानांचा सविस्तर आढावा घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

भारतातील अस्थिव्यंग दिव्यांगांची सद्य:स्थिती:

"एखाद्या व्यक्तीच्या शारीरिक दोषांमुळे जेव्हा त्यांच्या हालचालींवर मर्यादा येतात, तेव्हा त्याला अस्थिव्यंग असे म्हणतात."

अस्थिव्यंग दिव्यांगत्वामध्ये हालचालींशी संबंधित हालचाल करण्यासाठी प्रतिबंध किंवा क्षमता नसणे समाविष्ट आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार अस्थिव्यंग असलेल्या सुमारे ५.४ दशलक्ष व्यक्तींची नोंद झाली आहे. तर राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) यांच्या २०१९ च्या आकडेवारीनुसार, भारतातील एकूण दिव्यांग लोकसंख्येत २७.९ टक्के अस्थिव्यंग होते, अस्थिव्यंगांचे प्रमाण ग्रामीण भागात जास्त आहे.

भारतातील अंध दिव्यांगांची सद्य:स्थिती:

"एखाद्या व्यक्तीला अंशतः किंवा पूर्णतः डोळयांनी दिसत नाही व त्यामुळे त्यांना दैनंदिन व्यवहार करताना अडचणी निर्माण होतात त्यास दृष्टीदोष किंवा अंधत्व येणे असे म्हणतात."

दृष्टीदोष, आंशिक दृष्टीपासून पूर्ण अंधत्वापर्यंत, भारतातील दिव्यांग लोकसंख्येतील १९.३४ टक्के दिव्यांग अंधत्वानी प्रभावित आहेत (पीपल्स आर्काइव्ह ऑफ रूरल इंडिया). २०१८ मधील भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षणाने असा अहवाल दिला आहे की दृष्टीदोष किंवा अंधत्व असलेल्या दिव्यांगांचा दर प्रति १ लक्ष लोकसंख्येमागे २३४ इतका आहे. यातील बहुसंख्य व्यक्ती ग्रामीण भागात राहतात, जिथे आरोग्य सेवा व सुविधा मर्यादित आहे.

भारतातील अस्थिव्यंग दिव्यांगांची आव्हाने:

१. प्रवेश योग्यता :

अनेक शैक्षणिक संस्थांमध्ये रॅम्प, लिफ्ट आणि दिव्यांग प्रवेश योग्य स्वच्छतागृहे यासारख्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे, ज्यामुळे अस्थिव्यंग असलेल्या विद्यार्थ्यांना नियमितपणे उपस्थित राहणे कठीण होते.

२. गळतीचे दर :

अस्थिव्यंग दिव्यांग विद्यार्थ्यांना दैनदिन जीवनात अनेक समस्या भेडसावतात जसे की, अपुऱ्या सुविधा आणि असमर्थनामुळे शाळा सोडावी लागते (पीपल्स आर्काइव्ह ऑफ रूरल इंडिया) (WeCapable Report).

३. कामाच्या ठिकाणी प्रवेश योग्य सुविधांचा अभाव :

अनेक कार्यस्थळे अस्थिव्यंग दिव्यांग असलेल्या कर्मचाऱ्यांना सामावून घेण्यासाठी आवश्यक सुधारणांनी सुसज्ज नाहीत, जसे की प्रवेशयोग्य प्रवेश द्वार आणि अस्थिव्यंगांसाठी योग्य कामाची जागा जसे की त्यांचे कामाचे टेबल, खुर्ची त्यांच्या सुलभतेसाठी उपललब्ध करून देणे.

४. रोजगाराच्या संधी :

दिव्यांग व्यक्तींना रोजगारासाठी महत्त्वपूर्ण अडथळयांना सामोरे जावे लागते, केवळ एक तृतीयांश दिव्यांग लोकसंख्येला रोजगार मिळतो. महिलांमध्ये आणि ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये हा दर कमी आहे (पीपल्स आर्काइव्ह ऑफ रूरल इंडिया).

भारतातील अंध दिव्यांगांची आव्हाने:

१. शैक्षणिक साहित्य :

ब्रेल पुस्तकांचा आणि इतर शिक्षण साधनांचा तुटवडा आहे, ज्यामुळे साक्षरता दर कमी होतो आणि शैक्षणिक प्राप्तीचे प्रमाण कमी होते.

२. सर्वसमावेशक शिक्षण :

शिक्षकांसाठी अपुरे प्रशिक्षण आणि सर्वसमावेशक अभ्यासक्रमाचा अभाव यामुळे दृष्टिहीन किंवा अंध विद्यार्थ्यांना मुख्य प्रवाहात म्हणजेच शिक्षणात समाविष्ट करणे हे एक आव्हान आहे (WeCapable Report).

३. नोकरीच्या ठिकाणी योग्य सुविधा :

दृष्टिहीन किंवा अंध व्यक्तींना कामाच्या ठिकाणी अनेकदा सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि योग्य सुविधा आवश्यक असतात, ज्या मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध नसतात.

४. भेदभाव :

सामाजिक दृष्टीकोन आणि दृष्टिहीन किंवा अंध व्यक्तींच्या क्षमतांबद्दलचे गैरसमज त्यांच्या उच्च बेरोजगारी दरांमध्ये परावर्तित होतांना दिसतात (बायोमेड सेंट्रल).

भारतातील दिव्यांग व्यक्तींची सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने

१. सामाजिक भेदभाव :

दिव्यांग व्यक्तींना अनेकदा सामाजिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे सामाजिक अलगाव आणि वैयक्तिक आणि व्यावसायिक वृद्धीच्या संधी कमी होतात.

२. आर्थिक विषमता :

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील दिव्यांग व्यक्तींना आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि आवश्यक उपकरणे मिळविण्यासाठी आर्थिक संसाधनांच्या अभावामुळे मोठ्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो (बायोमेड सेंट्रल).

भारतातील दिव्यांग व्यक्तींची आरोग्य सेवाविषयक आव्हाने

१. मर्यादित सेवा व सुविधा :

आरोग्य सेवा सुविधांमध्ये सहसा दिव्यांग व्यक्तींच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक उपकरणे आणि प्रशिक्षित कर्मचारी नसतात, विशेषत: ग्रामीण भागात ही समस्या मोठया प्रमाणात जाणवते.

२. उच्च खर्च :

व्हीलचेअर्स, अस्थिव्यंगांसाठी प्रोस्थेटिक्स आणि दृष्टिहीन लोकांसाठी व्हिज्युअल एड्स यासारख्या सहाय्यक उपकरणांची किंमत बऱ्याच कुटुंबांसाठी परवडणारी नसते (DEPwD India).

दिव्यांग व्यक्तींसाठी आवश्यक उपाययोजना:

१. सुलभता वाढवणे

सार्वजनिक जागा, वाहतूक व्यवस्था, शैक्षणिक संस्था आणि कामाच्या ठिकाणी सुलभता सुधारणे हे समाजातील अंध आणि अस्थिव्यंग दिव्यांगांना पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी व सक्षम करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. यामध्ये योग्य पायाभूत सुविधांना अधिक कार्यक्षम बनवण्यासाठी प्रवेशयोग्यता मानकांची अंमलबजावणी करणे आणि शहरी नियोजन आणि विकासामध्ये सार्वत्रिक संरचना बदल करणे समाविष्ट आहे.

२. सर्वसमावेशक शिक्षणाचा प्रचार करणे

दिव्यांग मुलांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणकर्ते, शिक्षक आणि समुदायांकडून एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. यामध्ये विशेष सहाय्य सेवा प्रदान करणे, शिक्षकांना सर्वसमावेशक अध्यापन शास्त्रांमध्ये प्रशिक्षण देणे आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे हक्क आणि गरजांबद्दल जागरूकता वाढवणे यांचा समावेश आहे. शिवाय, शालेय अभ्यासक्रमात दिव्यांगत्वाच्या अभ्यासाचा समावेश केल्याने दिव्यांग नसलेल्या समवयस्कांमध्ये सहानुभूती आणि समज वाढू शकते.

३. कौशल्य विकासाद्वारे सक्षमीकरण

अंध आणि अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तींच्या गरजेनुसार कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक केल्याने त्यांची रोजगारक्षमता आणि आर्थिक स्वातंत्र्य वाढू शकते. संगणक साक्षरता, नवीन तंत्रज्ञान आणि उद्योजकता यासारख्या क्षेत्रात व्यावसायिक प्रशिक्षण दिव्यांग व्यक्तींना अर्थपूर्ण रोजगार संधी मिळविण्यासाठी किंवा त्यांचे स्वतःचे उपक्रम सुरू करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये निर्माण करू शकते.

४. भेदभाव नष्ट करणे

कलंक आणि भेदभाव संबोधित करण्यासाठी जागरूकता मोहिम, संवेदना प्रशिक्षण आणि धोरण सुधारणांसाठी समर्थनासह बहुआयामी दृष्टिकोन आवश्यक आहेत. प्रसार माध्यमांमध्ये दिव्यांगत्वाच्या सकारात्मक चित्रणांना प्रोत्साहन देणे याव्यतिरिक्त, समुदाय-आधारित उपक्रमांद्वारे दिव्यांग आणि सामान्य व्यक्तींमधील भागीदारी वाढवणे परस्पर समज आणि सहयोग सुलभ करू शकते.

५. आरोग्य सेवा व सुविधांमध्ये सुधारणा:

अंध आणि अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तींसाठी आरोग्यसेवेचा व सुविधा सुधारण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य सेवा बळकट करणे, आरोग्य सेवा प्रदात्यांना अपंगत्व-समावेशक पद्धतींमध्ये प्रशिक्षण देणे आणि सेवा नसलेल्या भागात आवश्यक योजना व कार्यक्रमांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. शिवाय, आरोग्यसेवा धोरण आणि नियोजनाशी संबंधित निर्णय प्रक्रियेत दिव्यांग व्यक्तींच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे हे सुनिश्चित करू शकते की त्यांच्या विशिष्ट गरजा पुरेशा प्रमाणात पूर्ण केल्या जात आहेत.

शासकीय स्तरावरील उपक्रम:

१. दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क (RPwD)कायदा, २०१६ :

या कायद्याचा उद्देश दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण करणे आणि शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा (DEPwD India) यासह जीवनाच्या विविध पैलूंमध्ये त्यांचा समावेश सुनिश्चित करणे हा आहे.

२. सुगम्य भारत अभियान :

सार्वजनिक इमारती, वाहतूक आणि माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान दिव्यांग व्यक्तींसाठी (DEPwD India) सुलभ करण्यासाठी सुरू करण्यात आले आहे.

३. योजना आणि शिष्यवृत्ती :

विविध योजना आणि शिष्यवृत्ती दिव्यांग व्यक्तींच्या शिक्षण आणि रोजगारासाठी दिल्या जातात. असे असले तरीही भारतात जागरूकता आणि अंमलबजावणी ही आव्हाने अजूनही आहेत (DEPwD India).

सारांश:

भारतातील अस्थिव्यंग आणि अंध दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क आणि गरजा ओळखण्यात लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी, मोठी आव्हाने आजही आहेत. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सर्वांसाठी सर्वसमावेशक वातावरण निर्माण करण्यासाठी धोरण अंमलबजावणी, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. दिव्यांग व्यक्ती सन्मानाने आणि स्वावलंबी होऊन जीवन जगू शकतील यासाठी सरकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यात भागीदारी व सहकार्य आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Dandona R, Pandey A, George S, Kumar GA, Dandona L. (2019), India's disability estimates: limitations and way forward. PLoS One. 2019;14(9):e0222159. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222159.
2. Mishra, R.S., Mohanty, S.K., Cordes, J. *et al.* (2021), Economic gradient of onset of disability in India. *BMC Public Health* 21, 769 (2021). https://doi.org/10.1186/s12889-021-10826-5
3. Mitra S, Posarac A, Vick B. (2013), Disability and poverty in developing countries: a multidimensional study. World Dev. 2013;41:1–18. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2012.05.024.
4. https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/persons-with-disabilities-divyangjan-in-india---a-statistical-profile-2021/
5. https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-021-10826-5#citeas
6. https://www.censusindia.gov.in/census.website/data/census-tables
7. https://depwd.gov.in/
8. https://wecapable.com/disabled-population-india-data/#google_vignette